

INGLIZ VA RUS TILLARIDA O‘ZLASHGAN SO‘ZLAR VA ULARNING O‘ZLASHISH TAMOYILLARI

Nurjahon Abdullayeva,

TDSHU Turkshunoslik oliy maktabi

stajyor-o‘qituvchisi

nurjahonabdullayeva@gmail.com

+998900055788

Annotatsiya

Ushbu maqolada xalqaro tillardagi o‘zlashma so‘zlar va ularning o‘zlashish tamoyillari atroflicha tahlil qilinadi. Xususan, xalqaro tillar hisoblanuvchi ingliz va rus tillari leksik sathidagi o‘zlashma so‘zlar, ularning tilga kirib kelish va singish jarayonlari tadqiq ostiga olinadi. O‘zlashmalarning ushbu tillar taraqqiyoti va rivojlanishi borasidagi ahamiyati, ijobiy va salbiy jihatlari atroflicha misollar orqali o‘rganiladi, tahlil qilinadi, shuningdek, til sofliqini saqlash borasida ham mazkur tillardagi tajribalar o‘rganilib, fikr va mulohazalar bildiriladi va tegishli xulosalar olinadi.

Kalit so‘zlar:

O‘zlashma so‘zlar, tilning lug‘at sathi, muloqot fenomenlari, til sofliqi, ichki va tashqi manbalar, qarz so‘zlar, yangi realiya, muqobil so‘zlar (alternativalar), til genofondi, tillarning irsiy va strukturaviy yaqinlik darajasi.

Bugun biz kundalik hayotimizda va odamlar bilan o‘zaro muloqotimiz jarayonida juda ko‘plab, zamonaviy fan kashfiyotlar va texnologiyalar nomlaridan foydalanamiz. Tabiiyki, bu texnologiyalarning aksariyatini chet tili so‘zlari tashkil qiladi. Bu paytda esa biz albatta o‘zlashma so‘zlarni qo‘llashga majbur bo‘lamiz. Ma’lumki, har bir tilning lug‘at tarkibi boyib borishining bir qancha yo‘llari mavjud. Ana shunday yo‘llarning biri bu boshqa tillardan so‘zlar o‘zlashishidir. Bugungi kunda bu jarayonni boshidan o‘tkazmagan, faqat ichki imkoniyatlari bilan rivojlangan til mavjud emas.

Ma'lum bir tilning hozirgi davr rivojida avvalo boshqa davlatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar, fan-texnika taraqqiyoti asosida boshqa bir tilga tegishli bo'lgan so'zlar o'zlashishi kuzatilmoqda. Har bir tilning o'z rivojlanish tarixi mavjud va bu jarayonda boshqa tillardan so'zlarning kirib kelishi kuzatilgan. Mana shunday jarayonlarda jahon tillariga yangi so'zlarning kirib kelishi o'sha tillarning lug'ati tarkibi boyishidan dalolat beradi. Jahon tilshunosligida tilning lug'at tarkibining boyib borishining bir qancha yo'llari mavjud.

1. Yangi so'zlar yasalishi orqali (*So'z yasalishi*)
2. Boshqa tillardan so'z kirib kelishi orqali (*o'zlashmalar*)
3. Mavjud so'zlarning ma'nosi o'zgarishi orqali (*ma'no ko'chishi*)

4. Frazologik birikmalarning yasalishi orqali (frazologizmlar) Bundan ko'rinib turibdiki, so'zlarning boshqa tillardan kirib kelishi lug'at tarkibini boyishida muhim rol o'ynaydi. O'zlashmalar shunday jarayonni anglatadiki, unda so'zlarning bir qismlari yoki butun fraza bo'lgan so'zlar o'zi boshqa tildan boshqasiga ko'chib o'tadi. Bunday so'zlarning tilshunoslikda uchrashi bir tomondan "muloqot fenomenlarida", ya'ni biron bir xalqning uzoq vaqtlar davomida til va madaniy aloqalarida ko'rinsa 1 ikkinchi tomondan avlodlarning davomiy muhim iqtisodiy va madaniy guruhlariga qarab intilishida yoki ularning hududiy chegarada ikki yoki ko'p tilligida ko'rinadi.

Ingliz tilida so'z o'zlashuvi xususiyati. XV asrda ingliz tili qo'lyozmalarida uni boshqa bir necha tillar xususan, lotin tili, fransuz va eski skandinavian tillari bilan aloqada bo'lganligi haqida yozilagan. Bu manbalardan so'z qo'shilishi bir necha tarixiy sabablardan dalolat beradi. Rim sivilizatsiyasining katta ta'siri tufayli lotin tili Angliyada ta'lim va din tili sifatida uzoq vaqt foydalanilgan. Eski skandinavian tili IX-X va XI asrning birinchi yarmida mahalliy aholiga tezda singishib ketgan, shuningdek, o'zlari bilan ilg'or feodalizm ya'ni yuqori ijtimoiy tizim haqidagi yangi tushunchalarni olib kelgan mustamlakachilar tili edi.

Boshqa mustamlakachilarning tili bo'lgan fransuz tili XI asrning o'rtalaridan XIV asrning oxirigacha yuqori tabaqa vakillari, maktab ta'limi va rasmiy hujjatlarning asosiy tili edi. Ingliz tilida o'zlashma elementlarni o'rganishda asosiy urg'u o'rta asrlar

ingliz davrida mavjud bo'lgan qoidaga asoslandi. Keyingi davrlarda o'zlashmalar faqat yaqin yillardagi tadqiqotlarning maqsadi bo'ldi. O'zlashmalar oqimi uzluksiz va davomli bo'ldi. O'zlashmalarning eng katta miqdori fransuz tilidan kirib kelgan. Ular ijtimoiy-siyosiy, ilmiy va madaniy hayotdagi turli sohalarni tasvirlaydi.

O'zlashmalarning katta qismi ilmiy va texnik atamalardir. Ko'pchilik o'zlashma so'zlar odamlar o'rtasidagi aloqalar va ularning madaniyat darajasi haqida bizga aytadi. U shunga sabab bo'ladiki, o'zlashmalar tez-tez tarixning muhim hodisasi deb nomlanadi. Agar biz ingliz tilidagi o'zlashmalar ro'yxatini tekshirsak, ular ma'nosiga qarab guruhlanadi, shunda biz Angliyaning boshqa millatlar bilan aloqasi haqida ko'pgina qimmatli ma'lumotlarni qo'lga kiritishimiz mumkin. Ba'zi bir o'zlashmalar aniq tarixiy holatlarning to'g'ri ta'sirini tushuntirib bera olmaydi, ular yangi narsa va g'oya bo'la olmaydi. Masalan, *air* – *havo*, *place* – *joy*, *brave* – *jasur* so'zlari fransuz tilidan o'zlashgan. Shuni ta'kidlash kerakki, sof lingistik xususiyatlarni ahamiyatli darajalari bilan o'rganilgan turli tillardan o'zlashmani umumiy tarixiy sabablari haligacha tadqiq qilinmoqda.

Ko'pgina o'zlashmalar faqat tarixiy hodisaga bog'liq emas, balki aloqa-munosabatlarni xarakteri davomiyligi, shuningdek tillarning irsiy va strukturaviy yaqinlik darajasiga aloqador. Tillar qanchalik yaqin va aniq bo'lsa ta'sir shunchalik chuqur bo'ladi. Ingliz tilida skandinavian va fransuz tili o'rtasidagi ta'sirni taqqoslash yaxshi baholangan. Eski ingliz tiliga yaqindan bog'langan skandinavian tillarini ta'siri ostida ba'zi guruh so'zlari bog'langan yoki bog'lanmagan tillardan o'zlashgan (*they*, *their*, *them* kabi olmoshlar); bir qancha skandinavian o'zlashmalari milliy so'zlardan yasalgandek tuyuladi (ularning o'zaki bir xil bo'lganligi uchun ular o'rtasidagi bog'liqlik osonlik bilan ko'rinadi), masalan, *drop* - *drip* (*scand*), *true* - *tryst* (*scand*); Ingliz tilining grammatik tuzilishining rivojlanishida skandinavian so'zlarining ta'sir darajasi tezlashdi.

O'zlashmalar tilga ikki yo'l orqali kirib keladi: og'zaki nutq orqali (odamlar o'rtasidagi tez aloqa orqali) va yozma nutq orqali (kitoblar orasidagi bilvosita aloqa orqali). Og'zaki o'zlashmalar asosan tarixning dastlabki davrlarida sodir bo'lgan.

Yaqin yillarda yozma o'zlashmalar muhim ahamiyat kasb etdi og'zaki o'zlashgan so'zlar, odatda, qisqa bo'ladi (*inch, mill, street*) va ular foydalanish jarayonida katta o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Yozma o'zlashmalar o'zlarining talaffuzi, tovush shakllarining ba'zi xususiyatlarini saqlab qoladi va ularning assimillatsiyasi uzoq va qiyin jarayondir¹.

Rus tilida so'z o'zlashuvi xususiyati.

So'z o'zlashtirish rus tilida juda keng tarqalgan hodisadir. Uzoq vaqtlar mobaynida yangi hodisa va tushuncha nomlarini bildiruvchi chet so'zlar rus tiliga kirib, lug'atda muhim qatlamni tashkil etib bordi. Manbalarda rus tili lug'at tarkibidagi ilk xorijiy so'zlar eng qadimgi yozma yodgorliklarda qayd etilgani va yunon tiliga mansub bo'lganligi aytiladi. Chet tillaridan qabul qilingan (o'zlashgan) so'zlar doimiy ravishda adabiy matnlarda, ommaviy axborot vositalarida va turli matbuot nashrlarida uchraydi. Shuningdek, ushbu so'zlar zamonaviy yoshlar slengi va professional lug'atning ajralmas qismidir. Zamonaviy rus tilida, ba'zi olimlarning fikriga ko'ra, o'zlashgan so'zlarning ulushi 4% dan 22% gacha etadi².

M.A. Breiter o'z tadqiqotida chet tillaridan olingan so'zlarning paydo bo'lishining quyidagi sabablarini ta'kidlab o'tadi:

- rus tilida yangi tushuncha nomining yo'qligi (yangi realiya): *спонсор, дайджест, топ модел* va boshqalar;
- rus tilining kognitiv bazasida tegishli nomning yo'qligi: *бренд, сканер, ноутбук* va boshqalar;
- stilistik ta'sirni ta'minlash zaruriyati;

¹ Ermetova J, Bahodirova F. "Leksikologiya fanidan o'quv uslubiy majmua" Urganch. 2014. – B. 114.

² Дай И. "Займствования в современном русском языке: история появления, причины, проблемы и примеры использования" <https://na-journal.ru/1-2023-filologiya-lingvistika/4138-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke-istoriya-poyavleniya-prichiny-problemy-i-primery-ispolzovaniya>, – С 3.

➤ ilgari olmoshlar yordamida ifodalangan tushuncha (konsepsiya)ni yangi chet tilidagi soʻz bilan almashtirish: *reyting – kompaniyaning oʻziga xos turdagi roʻyxatdagi oʻrni*³.

L.P. Krisinning taʼkidlashicha, soʻz oʻzlashtirish bir qator tashqi va ichki sabablarga koʻra kechadigan murakkab jarayondir. Turli xalqlar oʻrtasidagi yaqin ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalarni olim tashqi sabab sifatida keltiradi.

L.P. Krisin tomonidan chet tildan oʻzlashgan soʻzlarning paydo boʻlishining ichki sabablari quyidagicha izohlanadi:

- tushunchani yanada oydinlashtirish, maʼnoviy tuslanish (semantik ottenka)larni farqlash, tushunchaning semantik tuzilishini soddalashtirish;
- soʻz oluvchi tilda tuzilish jihatdan oʻxshash soʻzlarning mavjudligi;
- ifodalanayotgan tushunchaning boʻlinmasligi bilan belgining boʻlinmasligiga moslashish tendensiyasi⁴.

Rus tilidagi birinchi oʻzlashmalar VIII-XII asrlarda paydo boʻlgan boʻlib, slavyan boʻlmagan tillardan, xususan, skandinaviya (*вира, ябеда, клеймо, тиун, варяг, кнут, каперство*), fin-ugor (*навага, салака, акула, суг, пурга, пельмени*) tillaridan kirgan edi. Ushbu oʻzlashmalarning aksariyati dengizchilik, baliqchilik va savdo aloqalari, shuningdek, shimoliy xalqlarning turmushining oʻziga xos xususiyatlari bilan bogʻliq boʻlgan va bevosita davrning ijtimoiy-madaniy hayotini aks ettirgan.

Oltin Oʻrda davri taʼsiri rus tiliga turkiy soʻzlarning jadal ravishda kirib kelishiga yordam berdi: xususan, *тюрьма, хан, баушка, казна, караул* va h.k. soʻzlar kirib keldi. Turkiy soʻzlarning aksariyati rus tiliga shu darajada mustahkam kirib borganki, bugunga kunga kelib ular xorijiy soʻz sifatida qabul qilinmaydi ham hatto.

³ Брейтер, М. А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы. Пособие для иностранных студентов-русистов. Владивосток: Изд-во Диалог, 2011. – С. 33.

⁴ Крысин Л. П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий. Вопросы языкознания. 2002. № 6. – С. 27–34.

Pan-slavyan birligi davrida yunon tilidan (gresizm) soʻzlar rus tiliga faol kirib kela boshlagan. Shunday qilib, uy-roʻzgʻor buyumlarining baʼzi nomlari: *скатерть, фонарь, тетрадь, сахар*; diniy mazmundagi soʻzlar: *лампада, демон, икона, ангел, епископ* va boshqalar; ayrim ilmiy atamalar: *грамматика, алфавит, философия, математика, диалект* va boshqalar; hayvon va oʻsimliklarning nomlari: *свёкла, фасоль, буйвол* va shu kabi boshqa soʻzlar yunon tilidan olingan. Keyinchalik yunon tilidan olingan oʻzlashmalar, asosan, fan va sanʼat sohasida (*логика, комедия, аналогия, хорей, психология, лексикон* va boshqalar) qoʻllanilgan⁵.

Keyingi davrlarda esa lotin soʻzlari (lotinizmlar) rus tiliga katta taʼsir koʻrsatdi. Lotin soʻzlarining rus tiliga kirib borishi XVII asrdan boshlab qayd etilgan. Aksariyat lotinizmlar hayotning huquqiy, siyosiy va tibbiy sohalari bilan bogʻliq edi: *диктатура, республика, революция, конституция, зоология, медицина* va boshqalar shular jumlasidandir.

Rus tilining leksik tarkibiga evropa tillari ham sezilarli taʼsir koʻrsatdi, bu ayniqsa, XVIII asrda Pyotr I davrida sezilarli darajada boʻldi. Bunga sabab aynan shu davrdan boshlab jamiyatning turli sohalarida ilm-fanning faol rivojlanganligi va koʻplab yangi kashfiyot va islohotlarning jadal surat olganligida edi. Bu esa oʻz navbatida rus tilining leksik tarkibini yanada boyitishga yordam berdi. Xususan:

- nemis tilidan olingan soʻzlar: *прейскурант, бухгалтер, агент, лагерь, вексель, офицер, штраф* va boshqalar;
- golland tilidan olingan soʻzlar: *флот, флаг, рейд* va boshqalar;
- ingliz tilidan olingan soʻzlar: *мичман, ихуна, баржа, бриг* va boshqalar;
- fransuz tilidan olingan soʻzlar: *аксессуар, жабо, вуаль, беже, пюре, майонез, гурман, бисквит* va boshqalar;
- italyan tilidan olingan soʻzlar: *браво, аллегро, пианино, вилла, макароны* va boshqalar;

⁵ Вартоломей Т. Т. Причины возникновения иноязычных заимствований в русском языке. Молодой ученый, 2022. №28 (423). – С. 199.

- ispan tilidan olingan soʻzlar: *серенада, гитара, мантилья* va boshqalar.

XX asrda fan, texnika, madaniyat, iqtisodiyot va ishlab chiqarish munosabatlariga oid xorijiy soʻzlar rus tilining leksik tarkibiga mustahkam kirdi: *анархизм, буржуазия, демократ, социалист, космонавт, губернатор, планетарий* va boshqalar shular jumlasidandir.

XX-XXI asrlar oxirida oʻz ona tilida soʻzlashuvchilar nutqida begona tildagi oʻzlashmalar sonining koʻpayishiga sabab boʻluvchi qator omillar, jumladan: mamlakatlar oʻrtasidagi savdo va madaniy aloqalarning koʻpayishi, xorijiy turizmning gullab-yashnashi, fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi, kino sanoati va musiqa madaniyati ommalashishi kabi holatlar yanada jadallashdi. Bu davr juda koʻp professional (*printer, fayl, interfeys, dizayn, бизнесмен* va boshqalar), iqtisodiy (*супермаркет, тендер, трейдер, менеджер, билборд* va boshqalar), sport (*бейсбол, бита, виндсёрфинг, армрестлинг* va boshqalar) atamalar. XX asrdagi barcha oʻzlashmalarning toʻrtidan uch qismidan koʻprogʻi anglitsizmlar va amerikanizmlardan kelgan⁶ [6, p. 305].

XXI asrda biz kompyuter texnologiyalari va Internet rivojlanishi bilan bogʻliq yangi xorijiy tillar, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar: *блогер, ангрейд, логин, чат, роуминг, хакер, таргет, гуглить, дедлайн, фейк, коуч, копирайтер* va boshqalar.

Koʻpgina oʻzlashtirilgan soʻzlar rus tilining leksik tarkibiga uzoq va mustahkam kirgan va shuning uchun uning soʻzlovchilari tomonidan xorijiy sifatida qabul qilinmaydi, masalan: *враг, время, сахар, шоколад, танк, модель, кенгуру, спутник* va boshqalar. Ularning aksariyati koʻrsatilgan tushunchalarni (yoki hodisalarni) ifodalovchi yagona soʻzlardir. Shuni taʼkidlash kerakki, qarzga olingan soʻzlar orasida nafaqat chet ellik sifatida qabul qilinadigan, balki ularning maʼnosi rus tilida soʻzlashuvchilar uchun har doim ham tushunarli boʻlmagan koʻplab soʻzlar mavjud, masalan: *генезис, квота, эксклюзивный, оффшор, саммит, холдинг* va boshqalar.

Koʻp sonli xorijiy soʻzlarning rus tiliga kirib borishi ham tilshunoslar, ham ona tilida soʻzlashuvchilarni tashvishga solmoqda. Bu nutqda oʻzlashmalarni qoʻllash har

⁶ Гинза Д.И. Английские заимствования в русском языке. Бюллетень науки и практики. № 4. 2017. – С. 304-307.

doim ham o‘rinli emasligi bilan izohlanadi. Ularning ko‘pchiligi haqiqiy so‘zlar va iboralarni almashtiradi va keraksiz ishlatadi. Bu muammo, ayniqsa, yoshlar orasida keskin. Yoshlar yangi xorijiy so‘zlarni tezda o‘zlashtirib olishadi va ularni kundalik nutqda doimiy ravishda ishlatishni boshlaydilar, garchi rus tilida bu so‘zlarning sinonimlari mavjud va bu holatlarda qarz olish mutlaqo oqlanmasa ham. Masalan, *меседж (message) – сообщение; уикенд (weekend) – выходной; кринж (cringe) – стесняться, смущаться, испытывать неловкость, «испанский стыд»; краш (crush) – любимый, возлюбленный; лол (lol) – смех, смешной, ха-ха-ха, бугага; дэнсить (dance) – танцевать; фейк (fake) – подделка, фальшивка; тренд (trend) – тенденция, направление.*

Shunday qilib, biz xorijiy so‘zlarni olish jarayoni rus tilining butun tarixiy rivojlanishi davomida doimiy ravishda sodir bo‘lishini ko‘ramiz. So‘nggi o‘n yilliklarda qarz olish quyidagi sohalarda faol qo‘llanilmoqda: siyosat, iqtisodiyot, moda va ommaviy madaniyat. Xorijiy so‘zlarni ishlatganda, ona tilida so‘zlashuvchilar nutq xatolariga yo‘l qo‘ymaslik uchun ularning leksik ma‘nosi va stilistik ranglanishini hisobga olishlari kerak. Shuni ta’kidlash kerakki, xorijiy so‘zlarni qo‘llash ona tilida chaqirilayotgan yangi konsepsiya uchun o‘xshash bo‘lmaganda o‘rinli bo‘lishi kerak. Ona tilining o‘ziga xosligi va sofligini saqlab qolish uchun asossiz qarz olishdan qochish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ermetova J, Bahodirova F. “Leksikologiya fanidan o‘quv uslubiy majmua” Urganch. 2014. – B. 114.
2. Дай И. “Заимствования в современном русском языке: история появления, причины, проблемы и примеры использования”/https://na-journal.ru/1-2023. – С 3.
3. Брейтер, М. А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы. Пособие для иностранных студентов-ру-систов. Владивосток: Изд-во Диалог, 2011. – С. 33.

4. Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий. Вопросы языкознания. 2002. № 6. – С. 27-34.
5. Вартоломей Т.Т. Причины возникновения иноязычных заимствований в русском языке. Молодой ученый, 2022. №28 (423). – С. 199.
6. Гинза Д.И. Английские заимствования в русском языке. Бюллетень науки и практики. № 4. 2017. – С. 304-307.